

UNIVERSITATEA "OVIDIUS" DIN CONSTANȚA
ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE
DOMENIUL DE DOCTORAT: TEOLOGIE

TEZĂ DE DOCTORAT

- rezumat -

Soteriologia
în viziunea Părinților Capadocieni

Conducător de doctorat:

Prof.univ.dr. **GHEORGHE F. ANGHELESCU**

Student-doctorand:

IRIMIA VIOREL

CONSTANȚA, 2019

CUPRINS

LISTA DE ABREVIERI.....	5
INTRODUCERE	8
<i>Argument.....</i>	<i>8</i>
<i>Metodologie.....</i>	<i>9</i>
<i>Structură.....</i>	<i>10</i>
I. CAPADOCIENII ȘI CONTEXTUL LOR ISTORIC.....	12
I.1. PRIMII REPREZENTANȚI	13
I.2. SFÂNTUL VASILE CEL MARE	16
I.3. SFÂNTUL GRIGORIE DE NAZIANZ, TEOLOGUL	26
I.4. SFÂNTUL GRIGORIE DE NYSSA	29
I.5. ALȚI REPREZENTANȚI.....	32
II. CONTROVERSELE TRINITARE ȘI HRISTOLOGICE ALE SECOLULUI AL IV-LEA.....	37
II.1. PROBLEMATICA TERMINOLOGICĂ.....	37
II.2. CONTROVERSELE SECOLULUI AL IV-LEA	43
<i>II.2.1. Arianismul.....</i>	<i>45</i>
<i>II.2.2. Apolinarismul.....</i>	<i>47</i>
II.3. RELEVANȚA CONTROVERSELOR TRINITARE ȘI HRISTOLOGICE PENTRU PENTRU CONTEXTUAL TEOLOGIC CONTEMPORAN	50
III. HRISTOS ȘI CADRELE MÂNTUIRII OBIECTIVE	55
III.1. HRISTOLOGIA ATANASIANĂ – PRECURSOARE A CELEI CAPADOCIENE	55
III.2. HRISTOLOGIA CAPADOCIANĂ	57
<i>III.2.1. Deoființimea Fiului cu Dumnezeu Tatăl.....</i>	<i>57</i>
<i>III.2.2. Realitatea naturii umane a Mântuitorului Iisus Hristos.....</i>	<i>59</i>
<i>III.2.3. Răscumpărarea și îndumnezeirea omului</i>	<i>63</i>
<i>III.2.4. Unitatea Persoanei lui Iisus Hristos și modul unirii firilor.....</i>	<i>65</i>

III.2.5. <i>Chenoza și sfințenia Mântuitorului</i>	68
III.3. HRISTOLOGIA ANTIOHIANĂ	69
III.4. RĂSCUMPĂRARE ȘI ÎNDUMNEZEIRE ÎN VIZIUNEA SFINȚILOR PĂRINȚI CAPADOCIENI	75
IV. ORIGINEA ȘI SENSUL CREAȚIEI ÎN HRISTOS	85
IV.1. REVELAREA TAINEI DUMNEZEULUI PERSONAL	85
IV.2. ÎNRUDIREA CU DUMNEZEU	97
IV.3. DE LA CHIPUL LUI HRISTOS LA ASEMĂNAREA TREIMII	100
IV.4. ÎNDEPĂRTAREA DE MODELUL IUBIRII	119
IV.5. RESTAURAREA	131
IV.6. MIȘCAREA SPRE ÎNDUMNEZEIRE	139
V. MÂNTUIREA SUBIECTIVĂ – COORDONATE PATRISTICE ȘI DE TEOLOGIE CONTEMPORANĂ	150
V.1. HARUL DIVIN.....	155
V.2. CREDINȚA	161
V.3. FAPTELE BUNE	172
VI. MÂNTUIRE ȘI SFINȚIRE.....	182
VI.1. DRUMUL SFINȚENIEI	182
VI.2. MONAHISMUL ȘI PERSPECTIVA ÎMPĂRĂȚIEI.....	187
VI.2.1. <i>Intrarea în mănăstire și rolul voturilor monahale</i>	193
VI.2.2. <i>Desfășurarea vieții monahale</i>	197
VI.2.3. <i>Rugăciunea – cale a mânturii</i>	202
VI.2.4. <i>Depășirea ispitelor și speranța mânturii</i>	204
VI.3. ROLUL CULTULUI DIVIN ÎN MÂNTUIREA SUBIECTIVĂ.....	206
VII. SOTERIOLOGIA ȘI FINALITATEA FIINȚEI	210
VII.1. PORUNCA DE A DEVENI DUMNEZEU	210
VII.2. EXTINDEREA LUI HRISTOS PRIN BISERICĂ	222
VII.3. LIBERTATE ȘI HAR	229
VII.4. ROLUL SOTERIOLOGIC AL DUHULUI SFÂNT	240

VII.5. FINALITATEA EXISTENȚEI CREATE.....	251
CONCLUZII	257
BIBLIOGRAFIE	263
ANEXE	286
1. INDICE TEMATIC.....	286
2. INDICE DE NUME	291
3. EPOCA SFINȚILOR PĂRINȚI CAPADOCIENI. TABEL CRONOLOGIC.....	294
4. MIC GLOSAR DE TERMENI TEOLOGICI DIN DOCTRINA SFINȚILOR PĂRINȚI CAPADOCIENI	298
5. MICĂ ANTOLOGIE DE TEXTE ALESE DIN OPERELE SFINȚILOR PĂRINȚI CAPADOCIENI	305
6. REPREZENTĂRI ICONOGRAFICE ALE SFINȚILOR PĂRINȚI CAPADOCIENI	311
7. HĂRȚI	318

Cuvinte cheie: Biserică, Părinți Capadocieni, credință, cunoaștere, fapte bune, filosofia greacă, har, hristologie, îndumnezeire, libertate, mântuire, ousia, persoană, pnevmatologie, soteriologie, Sfânta Treime, virtute.

REZUMAT

În această lucrare de doctorat mi-am propus să analizez doctrina soteriologică a Sfinților Părinți Capadocieni, evidențiind importanța și relevanța viziunii acestora pentru teologia ortodoxă actuală. Într-o contemporaneitate în care tradiția gândirii patristice clasice este din ce în ce mai relativizată, și într-un context în care viziunile teologice sunt deviate spre disimulări sociologice, filosofice și politice, întoarcerea spre esențialul teologiei devine un imperativ: scopul vieții noastre aici și acum este mântuirea, și toate frământările existenței umane, indiferent de contextul istoric sau cultural, își găsesc răspunsul în Hristos.

În evidențierea acestui reper fundamental al existenței umane Părinții Capadocieni sunt referențiali. Ei fac tranziția între gândirea antică și revelație, între teorie și practică, între martiri și sfinți, între imperiu și Împărăție. Saltul operat de aceștia este unul uriaș, fiind deschizători de drumuri pentru întreaga istorie a lumii creștine. Nu ne putem imagina, spre exemplu, ce ar fi fost ei fără filosofia greacă sau fără Origen, dar, în același timp, ei depășesc toate impasurile acestora, toate insuficiențele trecutului, pentru a privi doar spre viitorul ființei umane în Hristos.

Diferiți de insistența moralizatoare și literală a unui antiohian precum Sfântul Ioan Gură de Aur (al treilea doctor și mare ierarh al Bisericii alături de Sfântul Vasile cel Mare și Sfântul Grigorie de Nazianz), ei totuși sunt teologi în sensul complet al cuvântului, tratatele lor doctrinare fiind o extensie a experienței lui Dumnezeu în viața personală. Taina mântuirii nu este un exercițiu ce poate fi rezolvat în scris, așa cum pare să ne demonstreze un teolog apusean precum Anselm de Canterbury mai târziu, ci este o continuă căutare a lui Hristos, începe cu Hristos și se termină cu o neîncetată unire cu Acesta. Soteriologia nu se oprește deci la actul răscumpărător al lui Hristos, ci este un urcuș, prin Crucea și Învierea Acestuia, ce trebuie să marcheze întregul parcurs al vieții noastre personale și comunitare.

*

Tema de cercetare doctorală a implicat parcurgerea unei bogate literaturi, pornind de la cea biblică, continuând cu cea patristică și terminând cu introspecții asupra gândirii contemporane, comparând modelul teologic propus de Sfinții Părinți Capadocieni cu viziunea secularizată asupra omului. Prin urmare, a implicat o documentare pluridisciplinară.

În principal, această lucrare constă dintr-o investigație a operelor Sfinților Părinți Capadocieni, fiind un exercițiu atât de analiză istorică, cât și dogmatică. Dincolo de contextualizarea istorică, am ales mai întâi să prezint învățătura soteriologică în conexiune cu viziunea teologică mai detaliată asupra Sfintei Treimi și cu elementele hristologice și antropologice. Particularitățile identificate la autorii vizați au fost apoi analizate în comparație cu scrierile patristice anterioare, contemporane și posterioare. Sinteza dogmatică a putut fi ulterior transferată la nivelul elementelor ce țin de spiritualitate, aici putând sublinia încă o dată indisolubilitatea legăturii dintre dogmatică și morală. Scopul teologiei este văzut exclusiv în planul existențial al întâlnirii cu Hristos, al unirii cu Acesta. În final, analiza asupra soteriologiei Părinților Capadocieni a implicat exegeza teologiei contemporane, făcând permanent legătură cu diversele moduri în care teologia contemporană, nu neapărat cea ortodoxă, a înțeles mesajul scrierilor capadociene.

Radiografia propusă a necesitat nu doar compararea modelelor filosofice cu cel teologic, ci a urmărit extensia practică a tuturor acestor considerente, în încercarea de a oferi un răspuns actual la diversele dileme identitare ale omului de azi.

Cu privire la izvoarele bibliografice utilizate, m-am străduit să valorific bibliografia românească, dar și studiile și cercetările din afara țării, ce mi-au oferit informații bogate și foarte valoroase. Sursele bibliografice constau din lucrări de critică biblică, lucrări patristice, precum și lucrări filosofice și literare. Pe lângă materialele disponibile în limba română, am parcurs o bogată bibliografie, la zi, în limbile engleză și franceză.

*

- În primul capitol al lucrării am prezentat pe scurt cadrul istoric în care Părinții Capadocieni au activat. Când vorbim despre *Sfinții Părinți Capadocieni*, gândul nostru se îndreaptă către cele trei mari personalități ale secolului al IV-lea: *Sfântul*

Vasile cel Mare, Sfântul Grigorie de Nazianz și Sfântul Grigorie de Nyssa. Considerați ca un nucleu de teologi și conducători ai Bisericii Răsăritene compact și omogen, uniți nu numai prin legături de prietenie, dar și prin formația lor culturală asemănătoare, aceste personalități constituie împreună autoritatea morală și spirituală de prim rang în procesul de apărare și de dezvoltare a Ortodoxiei post-niceene. Luați individual, fiecare în parte ni se dezvăluie a fi o personalitate marcantă și un teolog de seamă al Bisericii creștine. Deși nu este considerat ca având aceeași anvergură ca ceilalți doi capadocieni „mari dascăli și ierarhi ai lumii”, având sub semnul întrebării anumite exprimări dogmatice, totuși Sfântul Grigorie de Nyssa este capadocianul care a suscitât cel mai mare interes pentru cercetarea patristică din ultimul secol.¹

În acest prim capitol am amintit nu doar pe acești trei mari Părinți ai Bisericii din Capadocia, ci și, succint, pe alți câțiva părinți și scriitori creștini capadocieni, care au rămas în memoria tradiției Bisericii vechi creștine.

- În al doilea capitol am sintetizat principalele informații privind cadrul doctrinar al Bisericii secolului al IV-lea, cu principalele două componente ale acestuia: trinitară și hristologică. Sfinții Părinți Capadocieni nu doar au contribuit la o clarificare doctrinară, ci au fost creatori de limbaj, au dezvoltat o viziune teologică asupra persoanei ce a influențat întreaga teologie răsăriteană de mai târziu, au imprimat gândirii răsăritene o viziune dinamică, în care Dumnezeu și omul sunt văzuți într-un continuu dialog existențial, experiențial. Construcția noțiunii de *persoană*, în rădăcina pe care am moștenit-o astăzi, aparține în mare măsură Părinților Capadocieni. Pe scurt, se poate spune că οὐσία și φύσις desemnează natura universală, nedeterminată, în vreme ce ὑπόστασις indică natura concret individualizată. Ipostasul este particular și distinct în contrast cu natura universală. Este ceea ce subzistă. Aplicat în cazul Sfintei Treimi, esența se referă la ceea ce este comun (οὐσία κοινῇ) Tatălui, Fiului și Sfântului Duh, în vreme ce ipostasul indică ceea ce este particular (ἴδιον) subzistent, sau ceea ce ține de proprietățile (ἰδιώματα) fiecărei persoane. În cazul Părinților Capadocieni, se întărește apoi și o altă distincție, aproape absentă, legată de modul în care ființa divină se descoperă: noi

¹ Andrew Louth, *The Cappadocians*, în Frances Young *et al.* (eds.), *The Cambridge History of Early Christian Literature*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, p. 297.

putem ști că Dumnezeu există, cunoașterea proprietăților personale ne devine accesibilă prin revelație, dar ceea ce este Dumnezeu în esență ne rămâne inaccesibil. Iar dacă esența este imposibil de cunoscut, rămâne că pe Dumnezeu îl putem cunoaște prin actele sau lucrările sale (ἐνέργειαι).

- Al treilea capitol constă într-o analiză textuală a modului în care Părinții Capadocieni văd efectiv cum actul mântuirii este împlinit în Hristos. Hristologia capadociană a descoperit pe temei revelațional paradigme cu privire la gândirea ortodoxă despre Fiul lui Dumnezeu - Logosul întrupat și înomenit, paradigme ilustrate în idei dinamice și expresii vii și înnoitoare, care vor face carieră strălucită în viitoarele dispute hristologice și vor forma premise pentru formularea dogmei de credință a Calcedonului Ecumenic.

- Cel de-al patrulea capitol dezvoltă un cadru mai larg al teologiei Părinților Capadocieni, urmărind viziunea de ansamblu asupra naturii umane și a sensului existenței acesteia. De asemenea, este subliniată aici întreaga problematică a necesității mântuirii, pornind de la căderea în păcat și existența răului în lume. În final, sunt analizate componentele actului mântuitor, subliniind ideea de restaurare și reînnoire a firii umane în Hristos.

- În capitolul al cincilea am subliniat continuitatea dintre mântuirea obiectivă și cea subiectivă. Soteriologia nu se referă doar la detaliile restaurării naturii umane în Hristos, ci privește modul în care întreaga natură umană este îndumnezeită. În acest sens, am considerat necesar, înainte de analiza pe textele Părinților Capadocieni în această privință, dezvoltarea unei sinteze a viziunii teologiei ortodoxe privind condițiile mântuirii subiective. Am prezentat în cuprinsul acestui capitol, deci, coordonatele generale ale mântuirii subiective, ca prelungire existențială a celei obiective, în teologia ortodoxă, precum și modul în care Părinții Capadocieni au particularizat modul de gândire al acestei teologii.

- Cel de-al șaselea capitol își propune să prezinte principalele elemente ale specificului soteriologiei ortodoxe privită ca proces de sfințire a naturii umane, din perspectiva textelor Părinților Capadocieni. Conform acestora, omul este chemat să fie *dumnezeu prin har*. Prin unirea firii umane cu firea dumnezeiască în persoana lui Hristos, umanitatea lui Hristos s-a umplut de slavă dumnezeiască. Acest lucru devine astfel posibil și pentru noi, prin efort ascetic și participarea la cultul divin. Viața

duhovnicească este un continuu efort de sfințire, un neîncetat drum spre îndumnezeire. Mântuirea subiectivă, bazată pe posibilitatea mântuirii oferită de Hristos, este un lung urcuș spre Dumnezeu, în care realitatea umană se ridică ontologic de la chip la asemănare, se transformă în direcția îndumnezeirii, coordonatele fiind harul, credința și natura activă prin fapte. Destinul existenței umane apare sub forma unei adevărate „porunci” a îndumnezeirii. Conform Sfântului Vasile cel Mare, omul este animalul ce a primit porunca de a deveni Dumnezeu; el are un singur scop: asemănarea cu Dumnezeu, și o singură poruncă în care se cuprind toate: îndumnezeirea.

- Cel din urmă capitol al lucrării prezintă, conform gândirii Sfinților Părinți Capadocieni, taina desăvârșirii și împlinirii ființei umane. Suntem departe, în cazul autorilor analizați, de un tratat special privind soteriologia, dar preocupările oricăror discuții triadologice sau hristologice au ca finalitate grija mântuirii. Realitatea și posibilitățile mântuirii integrale a umanului sunt ceea ce Părinții caută de fapt să apere. Aceasta au demonstrat-o în primul rând prin viața lor, prin modul în care au trăit – în asceză, rugăciune și într-o continuă meditație la adevărurile eterne. Mântuirea este un urcuș continuu spre Dumnezeu. Dar ea devine posibilă doar prin Hristos, începe și se desfășoară în Mântuitorul Hristos.

*

Deși la finalul urcușului soteriologic am putea crede că stă întunericul divin, teologia Părinților Capadocieni este însă o teologie a luminii. Și prefigurează sau pune bazele dezvoltărilor magistrale de mai târziu ale unor autori precum Sf. Maxim Mărturisitorul, Sf. Simeon noul Teolog sau Sf. Grigorie Palama. Teologia Părinților Capadocieni a încercat să apere realismul legăturii lui Dumnezeu cu omul, și al mântuirii văzută ca înaintare reală, îndumnezeitoare, prin har, în viața divină. Împropriind și dezvoltând acest model, în teologia ortodoxă mântuirea în Hristos este văzută ca fiind ridicarea treptată a firii umane, care este pătrunsă într-o intensitate crescândă de energiile necreate, acestea făcând-o în cele din urmă total transparentă Duhului².

² Pr. Dumitru Stăniloae, *Teologia dogmatică ortodoxă*, vol. 2, EIB, București, 1996, p. 126.

• Rezumatul întregii hristologii și soteriologii îl poate constitui celebra expresie: „Dumnezeu se face om pentru ca omul să se facă Dumnezeu”.³ Întreaga umanitate participă la ceea ce Hristos împlinește prin învierea sa. Astfel, „după cum începutul morții s-a făcut a început printr-un singur om și de aici s-a transmis apoi la întreaga fire omenească, tot așa și începutul învierii trece de la unul la toată omenirea.”⁴

Moartea lui Hristos face parte integrantă din acest plan; astfel, Sfântul Grigorie de Nyssa nu are nicio dificultate în a-i aplica termenul biblic de sacrificiu. Hristos este bunul păstor care își dă viața pentru oile sale; el este în același timp preot și jertfă. El este mielul pascal care s-a oferit jertfă pentru noi, marele preot suveran care și-a sacrificat propriul trup pentru păcatul lumii. Sfântul Grigorie poate spune că Hristos și-a făcut ale sale suferințele noastre și a primit loviturile pe care le meritam noi.⁵

Sfântul Vasile spune că Fiul lui Dumnezeu „a dat viață lumii, când S-a adus pe Sine Însuși jertfă și prinos lui Dumnezeu pentru păcatele noastre”⁶. Un simplu om nu poate oferi ispășire pentru cei păcătoși, căci el însuși este vinovat de păcat. Doar omul-Dumnezeu poate oferi lui Dumnezeu o ispășire adecvată pentru noi toți.

Pentru Sfântul Grigorie de Nazianz, Hristos „ne eliberează pe noi cei stăpâniți de păcat... și se dă pe Sine preț de răscumpărare pentru noi, în stare să curețe toată lumea”⁷. El se explică spunând că Hristos, ca al doilea Adam, este capul Trupului și poate, astfel, să ia asupra-și răzvrătirea noastră făcându-și-o a sa. Ca reprezentant al nostru el se identifică cu noi⁸. Din această cauză el a putut nu numai să ia forma de sclav, ci să și urce pe Cruce, luând cu el păcatele noastre, cu scopul ca, acolo, ele să fie distruse. Când este răstignit, el răstignește, în același timp, păcatele noastre.

³ Sf. Atanasie cel Mare, *Cuvântul întâi împotriva arienilor*, în *PSB* 15, trad. Pr. Dumitru Stăniloae, EIB, București, 1998, p. 202. Cf. Vladimir Lossky, *După chipul și asemănarea lui Dumnezeu*, p. 58, 91.

⁴ Sf. Grigorie de Nyssa, *Marele cuvânt catehetic*, 16, în *PSB* 30, trad. Pr. Teodor Bodogae, EIB, București, 1998, p. 313.

⁵ *Ibidem*, p. 310-311.

⁶ Sf. Vasile cel Mare, *Omilii la Psalmi*, 28, 5, în *PSB* 17, trad. Pr. D. Fecioru, EIB, București, 1986, p. 230.

⁷ Sf. Grigorie de Nazianz, *Cele cinci Cuvântări despre Dumnezeu*, trad. Pr. Gh. Tilea și Nicolae I. Barbu, 1947, p. 105.

⁸ *Ibidem*, p. 89.

Deși era sfințenia însăși, Dumnezeu a permis ca el să fie condamnat ca păcătos și să moară sub lovitura blestemului, transferând asupra lui nu numai moartea pe care trebuia să o suferim, ci, de asemenea și vina noastră. Sacrificiul unei astfel de victime este de o eficacitate fără seamăn și a fost suficient pentru a mântui întregul neam omenesc. Murind, scopul său este să-i salveze pe toți, iar dacă nu toți ajung la mântuire, aceasta se datorează faptului că ei refuză să o primească. Problema libertății umane, așa cum este văzută de Părinții Capadocieni, a urmat să fie sintetizată în capitolul ultim al acestei lucrări.

- Actul mântuirii este însă unul complex și nu poate fi în nici un fel redus la aspectul juridic. După cum Sf. Grigorie de Nyssa se exprima, „firea noastră cea slăbănogită, într-adevăr, avea nevoie de doctor, omul căzut de istoveala aștepta pe Cel ce-i va întinde mâna, cel ce-și pierduse viața aștepta pe Dătătorul ei, cel ce se depărtase de părtășia binelui avea nevoie de îndrumătorul care să-l readucă de unde plecase, tânjea după lumină cel ce zăcea la întuneric, cel căzut în robie își aștepta izbăvitorul, cel legat aștepta pe Cel care să-l dezlege, cel din jugul sclaviei, pe slobozitorul său.”⁹ Am subliniat, pe întreg parcursul lucrării, importanța aspectului ontologic al răscumpărării, aspect subliniat din plin de Sfinții Părinți Capadocieni.

Evoluția existențială a omului se împlinește în veacul viitor, după reconstituirea integrității umane prin învierea trupurilor („Dreptii vor străluci ca soarele în împărăția Tatălui” – *Mt.* 13, 43), dar condiția veșniciei este gustată încă de acum. Viața umană devine „viață în Hristos” (*Gal.* 2, 20). Sfântul apare ca împlinire a umanului. Ființa umană revine la starea de har, având destinul să se împlinească prin a fi complet pătrunsă de har¹⁰.

Influența viziunilor și scrierilor Părinților Capadocieni a fost una uriașă, marcând decisiv modul de a gândi al teologiei ortodoxe. Sinteze culminante ale cugetării patristice, precum ar fi cea a Sf. Maxim Mărturisitorul sau a Sf. Grigorie Palama au la bază teologia „secolului de aur”, în special cea a Părinților Capadocieni – prin efortul lor monumental de a crea o teologie care să protejeze atât misterul divin cât și realismul îndumnezeirii umanului.

⁹ Sf. Grigorie de Nyssa, *Marele cuvânt catehetic*, 15, p. 310.

¹⁰ John Meyendorff, *Hristos în gândirea creștină răsăriteană*, trad. Pr. Nicolae Buga, EIB, București, 1997, p. 174.

Preluând scrierile Antichității, Sfinții Părinți le-au asumat și le-au încreștinat formulând o învățătură potrivită atât cu mediul în care trăiau cât și cu Sfânta Scriptură. Pornind de la aceste două izvoare, Sfânta Scriptură și tradiția filosofică elină, Biserica și-a conturat învățătura despre om și despre mântuirea acestuia. În centrul antropologiei și soteriologiei sale stă *porunca îndumnezeirii*, potrivit căreia fiecare dintre noi este chemat să devină *Dumnezeu prin har*, împlinindu-și astfel *chipul în asemănare*.

- Redescoperirea gândirii Părinților Capadocieni este extrem de importantă pentru contextul teologic actual. Iar preocupările pentru cercetarea operei acestora sunt din ce în ce mai multe. Sfântul Grigorie de Nyssa a suscitât cel mai mare interes, începând din prima jumătate a secolului trecut, în rândul teologilor catolici și protestanți – mai mult poate decât în rândul celor ortodocși. Ceilalți doi Capadocieni au însă parte de o atenție din ce în ce mai mare, cu atât mai mult cu cât în lumea ortodoxă ei ocupă un loc privilegiat, alături de Sfântul Ioan Gură de Aur, ca cei Trei Mari Ierarhi ai Bisericii, ce ne dau „la iveală un creștinism integral”.¹¹

Pentru Părinții Capadocieni, doctrina teologică nu a rămas niciodată închisă în cadrele unor subtilități fără nici o legătură cu viața, experiența Bisericii. O viziune pur teoretică asupra lui Dumnezeu nu se poate descoperi decât ca nocivă spiritual. Atâta timp cât nu îl mai trăim sub auspiciile întâlnirii personale, viața lui, ca deschidere a spiritului, riscă să moară în noi.

Conform lui Théodore de Régnon, „s-ar părea că în vremea noastră dogma despre unitatea dumnezeiască a absorbit, cum s-ar spune, dogma Sfintei Treimi despre care se vorbește numai ca de o amintire”¹². J. Meyendorff interpretează aceste cuvinte în sensul că „dogma despre unitatea dumnezeiască” este amenințată de teologia „morții lui Dumnezeu”.¹³

Înaintarea în comuniunea perfecte iubiri impune un criteriu interpersonal al cunoașterii și accesului la mister, pe când o gândire mai mult sau mai puțin dialectică este permanent ispitită să reducă realitatea, să fie unilaterală.

¹¹ Pr. Dumitru Popescu, *Hristos, Biserică, Societate*, EIB, București, 1998, p. 29.

¹² De Régnon, *Études*, I, 135, apud John Meyendorff, *Teologia bizantină*, trad. Pr. Alexandru Stan, EIB, București, 1996, p. 243.

¹³ J. Meyendorff, *Teologia bizantină*, p. 243.

- Pentru Părinții Capadocieni, soteriologia decurgea în mod natural din triadologie. Doar misterul trinitar poate constitui izvorul îndumnezeirii umanului. Hristos ocupă locul central, dar nu exclusiv, în acest proces. El este cel care oferă accesul la comuniunea eternă, vindecând natura umană și readaptând-o posibilităților împărtășirii de viața divină, iar această lucrare este însoțită permanent de cea sfințitoare Duhului.

În special rolul Sfântului Duh este scos în evidență în scrierile acestora, subliniind modul în care creatura este sfințită treptat prin unirea cu Hristos sub acțiunea Duhului Sfânt. Duhul Sfânt ne apare ca cel care împlinește sfințirea noastră, unind-ne cu Fiul și prin Fiul cu Tatăl; și, apoi, ca cel care servește drept „mediul divin” în care Tatăl acționează prin Fiul: un mediu viu în care ființa umană este capabilă să privească Lumina divină, pentru că locuiește în Lumină și ea însăși devine Lumină. Numeroase texte confirmă rolul iluminator al Duhului care face posibilă vederea lui Dumnezeu: „...după cum în Fiul vedem pe Tatăl, la fel în Duhul (vedem) pe Fiul. Închinarea în Duh luminează mintea noastră... Adorând pe Fiul, adorăm pe Cel ce este chipul lui Dumnezeu și Tatăl; adorând pe Duhul adorăm pe Cel ce arată în Sine divinitatea Domnului. De aceea și în adorare Duhul Sfânt este nedespărțit de Tatăl și de Fiul. Și dacă te afli în afara harului Duhului, nici nu vei adora cu adevărat; iar dacă te miști înlăuntrul Lui, cu niciun fel nu-L vei separa de Dumnezeu. Pentru că este imposibil să vadă cineva chipul lui Dumnezeu cel nevăzut, fără iluminarea Duhului. Prin iluminarea Duhului vedem strălucirea slavei lui Dumnezeu, adică pe Fiul, iar de la Fiul ne ridicăm cu mintea la Tatăl, a Căruia imagine și pecete este Fiul”.¹⁴

Despre această activitate iluminatoare a Duhului, care ne transformă în lumină astfel încât să putem contempla lumina Sfintei Treimi se vorbește de-a lungul întregii tradiții ortodoxe.

Tema luminii Sfintei Treimi reapare, de nenumărate ori, în gândirea Sfântului Grigorie de Nazianz, dar este concepută într-o manieră mai puțin ierarhică. Aici, privitorul care trăiește vederea lui Dumnezeu se mișcă de la Unul la Trei și invers, având vederea absorbită în totalitate de Soarele Treimic, fără a se opri la întrebarea

¹⁴ Sf. Vasile cel Mare, *Despre Duhul Sfânt*, 26, în *PSB* 12, trad. Pr. Constantin Cornițescu și Pr. Teodor Bodogae, EIB, București, 1988, p. 78.

mistagologică legată de modul și calea vederii¹⁵. Am putea spune că Sfântul Vasile își restrânge perspectiva la iconomia trinitară și la mișcarea către Dumnezeu. Sf. Grigorie de Nazianz merge în mod deliberat mai departe de această limită pentru a explora noi orizonturi; și, în acest fel, descoperă pentru întreaga Biserică Răsăriteană un mod doxologic al vederii lui Dumnezeu: „De îndată ce mă gândesc la Cel Unic, imediat sunt iluminat de splendoarea celor Trei; de îndată ce apuc să îi disting sunt adus înapoi la Unul. Când mă gândesc la vreunul dintre ei mă gândesc la el ca întreg, iar ochii mei sunt umpluți, și cea mai mare parte a ceea ce mă gândesc îmi scapă. Nu pot să prind măreția aceluia Unul astfel încât să atribui o mărire mai mare celorlalți. Când contemplăm pe cei Trei împreună, văd doar o torță și nu pot să împart sau să măsoar Lumina nedespărțită”.¹⁶

- Un alt aspect extrem de important pe teren soteriologic este acela că Sf. Părinți Capadocieni pregătesc terenul hristologic și pnevmatologic al teologiei energiilor necreate.¹⁷ Această teologie a energiilor divine, incipientă în scrierile, va fi dezvoltată ulterior într-un context hristologic de către Sfântul Chiril al Alexandriei. Sfântul Grigorie Palama va prelua ulterior toată această tradiție în eforturile sale de a apăra realismul sfințirii și îndumnezeirii ființei umane.

Suntem departe de orice limitare juridică în acest complex proces al mântuirii. În finalul drumului său spre Dumnezeu, sfântul, unit cu Hristos, devenit „dumnezeu prin har”, îl „vede pe Dumnezeu” prin lumina Duhului, fără ca prin natura sa să poată vedea ceva din ascunzimea tainică a Celui cu care este unit. Ridicat prin lumina necreată la stadiul de a putea să-L vadă pe Dumnezeu, omul este ridicat în însuși „întunericul dumnezeiesc” – întuneric ce nu este decât un alt mod de a exprima *epectaza* continuă și integrală a ființei umane.

¹⁵ Pr. Boris Bobrinskoy, *Taina Preasfintei Treimi*, trad. Mariuca și Adrian Alexandrescu, EIB, București, 2005, p. 291-292.

¹⁶ Sf. Grigorie de Nazianz, *Cuvântări*, 40, 41, în PG 36, col. 417.

¹⁷ Cf. John Behr, *The Nicene Faith*, vol. 2, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood, New York, 2004, p. 286 ș.u.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

1. Opere ale Sfinților Părinți Capadocieni

1. J.P. Migne, *Patrologiae cursus completus*, Series Graeca, Paris, 1857-1866, vol. 29-46.

Sfântul Vasile cel Mare

2. Sf. Vasile cel Mare, *Comentariu la Isaia*, XIX. trad. Al. Mihăilă, în: Sf. Vasile cel Mare, *Comentariu la cartea Profetului Isaia* (PSB, s.n., 2), Edit. Basilica, București, 2009.
3. Sf. Vasile cel Mare, *Contra lui Eunomie*, în PG vol. 29, col. 497-669.
4. Sf. Vasile cel Mare, *Despre Botez*, traducere și studiu introductiv de Pr. Dumitru V. Georgescu, în col. „Comorile Pustiei”, Edit. Anastasia, București, 1999.
5. Sf. Vasile cel Mare, *Despre suflet și înviere*, în PG vol. 46.
6. Sf. Vasile cel Mare, *Împotriva lui Eunomiu. Expunere a credinței niceene*, trad. Ierom. Lavrentie Carp, Edit. Crigarux, 2007.
7. Sf. Vasile cel Mare, în *Sensul desăvârșirii în monahism*, Edit. Anasatasia, București, 1999.
8. Sf. Vasile cel Mare, *Omilii la Hexaemeron*, trad. Pr. D. Fecioru în vol. *Scrieri, partea I*, PSB 17, EIB, București, 1986.
9. Sf. Vasile cel Mare, *Omilii la Psalmi*, trad. Pr. D. Fecioru în vol. *Scrieri, partea I*.

10. Sf. Vasile cel Mare, *Omilii și cuvântări*, trad. Pr. D. Fecioru în vol. *Scrieri, partea I*.
11. Sf. Vasile cel Mare, *Regulile mari*, trad. Iorgu D. Ivan, în: Sf. Vasile cel Mare, *Scrieri, partea a doua*, PSB 18, EIB, București, 1989.
12. Sf. Vasile cel Mare, *Regulile mici*, trad. Iorgu D. Ivan, în: Sf. Vasile cel Mare, *Scrieri, partea a doua*.
13. Sf. Vasile cel Mare, *Despre Sfântul Duh*, trad. Pr. Constantin Cornițescu și Pr. Teodor Bodogae, în: Sf. Vasile cel Mare, *Scrieri. Partea a treia*, PSB 12, EIB, București, 1988.
14. Sf. Vasile cel Mare, *Correspondență (Epistole)*, trad. Pr. Constantin Cornițescu și Pr. Teodor Bodogae, în: Sf. Vasile cel Mare, *Scrieri. Partea a treia*.
15. Sf. Vasile cel Mare, Sf. Pahomie cel Mare, Sf. Ioan Casian, Sf. Benedict, *Rânduielele vieții monahale*, culegere alcătuită de Sf. Teofan Zăvorâtul, Edit. Sophia, București, 2005.
16. Sf. Vasile cel Mare, *Tâlcuire duhovnicească la Psalmi*, trad. Pr. Dumitru Fecioru, EIB, București, 2006.

Sfântul Grigorie de Nazianz

17. Sf. Grigorie de Nazianz, *La Sfintele Paști*, trad. Pr. Gheorghe Tilea, în Sf. Grigorie de Nazianz, *Opere dogmatice*, Edit. Herald, București, 2002.
18. Sf. Grigorie de Nazianz, *Cele 5 Cuvântări Teologice ale celui între Sfinți Părintelui nostru Grigorie de Nazianz*, trad. Pr. Dumitru Stăniloae, Edit. Anastasia, București, 1993.
19. Sf. Grigorie de Nazianz, *Cele cinci Cuvântări despre Dumnezeu*, trad. Pr. Gh. Tilea și Nicolae I. Barbu, 1947.
20. Sf. Grigorie de Nazianz, *Cuvânt de apărare pentru fuga în Pont sau Despre preoție (PG 35, 408-517)*, traducere, introducere, note și un „Cuvânt înainte”

de D. Fecioru, în: *Sfântul Ioan Gură de Aur, Sfântul Grigorie de Nazianz și Sfântul Efreem Sirul. Despre Preoție*, EIB, București, 1987.

21. Sf. Grigorie Teologul, *Cuvântări*, ed. a doua adăugită și revizuită, trad. din limba elină de drd. Călin Popescu, Editura de suflet, București, 2013.
22. Sf. Grigorie Teologul, *Cuvânt la Nașterea Mântuitorului Iisus Hristos. Cuvânt la Sfintele Paști. Panegiric (cuvânt de laudă) la Sf. Vasile cel Mare*, trad. Diac. Nicușor Deciu, EIB, București, 2009.

Sfântul Grigorie de Nyssa

23. Sf. Grigorie de Nyssa, *Tâlcuire la Cântarea Cântărilor*, trad. rom. Pr. D. Stăniloae și Pr. Ioan Buga, în: Sf. Grigorie de Nyssa, *Scrieri. Partea întâia*, PSB, vol. 29, EIB, București, 1982.
24. Sf. Grigorie de Nyssa, *Despre viața lui Moise*, trad. rom. Pr. D. Stăniloae și Pr. Ioan Buga, în: Sf. Grigorie de Nyssa, *Scrieri. Partea întâia*.
25. Sf. Grigorie de Nyssa, *Despre rânduiala cea după Dumnezeu (a vieții) și despre nevoința cea adevărată*, trad. rom. Pr. D. Stăniloae și Pr. Ioan Buga, în: Sf. Grigorie de Nyssa, *Scrieri. Partea întâia*.
26. Sf. Grigorie de Nyssa, *Despre facerea omului*, trad. Pr. Prof. Dr. Teodor Bodogae, în *Sfântul Grigorie de Nyssa. Scrieri. Partea a doua*, PSB vol. 30, EIB, București, 1998.
27. Sf. Grigorie de Nyssa, *Marele cuvânt catehetic*, trad. rom. Pr. Teodor Bodogae, în: Sf. Grigorie de Nyssa, *Scrieri. Partea a doua*.
28. Sf. Grigorie de Nyssa, *Omilii la Ecclesiast*, trad. rom. Pr. Teodor Bodogae, în: Sf. Grigorie de Nyssa, *Scrieri. Partea a doua*.
29. Sf. Grigorie de Nyssa, *Viața Sfintei Macrina*, trad. Ioan Pătrulescu, Edit. Anastasia, 2004.
30. Gregoire de Nysse, *La création de l'homme*, în SC vol. 6, Les Éditions du Cerf, Paris, 1943.

31. ^{Sf.} Grigorie de Nyssa, *Contra grecilor, după noțiunile comune*, PG 45, 175-186.
32. ^{Sf.} Grigorie de Nyssa, *Cuvântare la Arătarea lui Dumnezeu, sau la Nașterea Mântuitorului*, în vol. *Opere Dogmatice*, Edit. Herald, București, 2002.

2. Alte scrieri patristice

33. ^{Sf.} Atanasie cel Mare, *Scrieri, I, Cuvânt împotriva elinilor, Cuvânt despre Întroparea Cuvântului, Trei cuvinte împotriva arienilor*, în PSB 15, trad. Pr. Dumitru Stăniloae, EIB, București, 1987.
34. ^{Sf.} Chiril al Alexandriei, *Comentariu la Evanghelia Sfântului Ioan*, în PG 78, trad. Pr. Dumitru Stăniloae, în vol. *Scrieri – Partea a IV-a*, PSB vol. 41, EIB, București, 2000.
35. ^{Sf.} Chiril al Ierusalimului, *Cateheze*, EIB, București, 2003.
36. ^{Sf.} Grigorie Palama, *150 de capete*, trad. Pr. Dumitru Stăniloae, în F, vol. VII, EIB, București, 1977.
37. ^{Sf.} Ioan Damaschin, *Dogmatica*, trad. Pr. D. Fecioru, Edit. Scripta, București, 1993.
38. ^{Sf.} Ioan Gură de Aur, *Omilii la Facere*, trad. Pr. D. Fecioru, în *Sf. Ioan Gură de Aur, Scrieri, Partea I*, PSB, vol. 21-22, EIB, București, 1987.
39. ^{Sf.} Ioan Gură de Aur, *Omilii la Epistola către Romani a Sfântului Apostol Pavel*, trad. P.S. Teodosie Atanasiu, revizuită și îngrijită de Cezar Păvălașcu și Cristina Untea, Edit. Christiana, București, 2005.
40. ^{Sf.} Ioan Gură de Aur, *Omilii la Matei*, trad. Pr. D. Fecioru, în PSB vol. 23, EIB, București, 1994.
41. ^{Sf.} Ioan Gură de Aur, *Comentariile sau Explicarea Epistolei către Galateni*, trad. din limba elină, ediția de Oxonia, 1852, de Arhim. Theodosie Athanasie, Tipografia Editoare „Dacia”, Iași, 1901.

42. Sf. Ioan Gură de Aur, *Comentariile sau tâlcuirea Epistolei a doua către Corintheni*, trad. din limba elină, după ediția Oxonia, 1847, de Arhim. Theodosie Athanasiu, București, 1908, Ediție revizuită de Constantin Făgețean, Editura Sofia, București, 2007.
43. Sf. Ioan Gură de Aur, *Comentariile sau explicarea Epistolei către Evrei*, trad. din limba elenă, ediția Oxonia, 1862, de Theodosie Athanasiu, Episcopul Romanului, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1923.
44. Sf. Irineu de Lugdunum, *Demonstrația propovăduirii apostolice*, trad. Prof. Remus Rus, EIB, București, 2001.
45. Sf. Maxim Mărturisitorul, *Mistagogia*, trad. Pr. D. Stăniloae, EIB, București, 2000.
46. Sf. Maxim Mărturisitorul, *Ambigua*, trad. Pr. Dumitru Stăniloae, în PSB vol. 80, EIB, București, 1983.
47. Sf. Maxim Mărturisitorul, *Către Talasie*, în F, vol. III, trad. Pr. Dumitru Stăniloae, Edit. Humanitas, București, 1999.
48. Didim din Alexandria (cel orb), *Despre Duhul Sfânt*, Edit. Sofia, București, 2001.
49. Fer. Augustin, *Confessiones*, în PSB, vol 64, EIB, București, 1994.
50. Fer. Augustin, *Despre natura binelui, Contra maniheilor*, trad. Cristian

3. Volume generale

51. Anghelescu, Gheorghe, *Timp și dincolo de timp*, Edit. Universității, București, 1997.
52. Ayres, Lewis; Andrew Radde-Gallwitz, *Basil of Caesarea*, în *Cambridge History of Philosophy in Late Antiquity*, vol. I, Cambridge University Press, 2010.
53. Behr, John, *The Nicene Faith*, vol. 2, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood, New York, 2004.

54. Berdiaev, Nikolai, *Împărăția lui Dumnezeu și împărăția Cezarului*, trad. Nina Nicolaevna, Edit. Humanitas, București, 1998.
55. Bielawski, Maciej, *Monahismul bizantin*, trad. Andrei Mărcuș, Galaxia Gutenberg, 2007.
56. Bobrinskoy, Pr. Boris, *Împărtășirea Sfântului Duh*, EIB, București, 1999.
57. Bobrinskoy, Pr. Boris, *Taina Preasfintei Treimi*, trad. Mariuca și Adrian Alexandrescu, EIB, București, 2005.
58. Bria, Pr. Ion, *Dicționar de Teologie Ortodoxă*, EIB, București, 1994.
59. Campenhausen, Hans von, *Părinți greci ai Bisericii*, trad. Maria-Magdalena Anghelescu, București, Edit. Humanitas, 2005.
60. Chadwick, Henry, *The Church in Ancient Society. From Galilee to Gregory the Great*, Oxford University Press, New York, 2001.
61. Chitty, Derwas J., *Pustia – cetatea lui Dumnezeu*, Edit. Sophia, București, 2010.
62. Clark, Gillion, *Christian and Roman Society*, Cambridge University Press, New York, 2004.
63. Collins, Paul M., *Trinitarian Theology, West and East, Karl Barth, the Cappadocian Fathers and John Zizioulas*, Oxford University Press, New York, 2001.
64. Coman, I.G., *Patrologie*, vol. II-III, EIB, București, 1988.
65. Coman, Pr. Ioan G., *„Și Cuvântul trup s-a făcut”. Hristologie și Mariologie Patristică*, Edit. Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1993.
66. Cooper, J. Eric; Decker, Michael J., *Life and Society in Byzantine Cappadocia*, Palgrave Macmillan, 2012.
67. Dodds, E.R., *Grecii și iraționalul*, trad. Catrinel Pleșu, Edit. Polirom, Iași, 1998.
68. Dumitrașcu, Nicu (ed.), *The Ecumenical Legacy of the Cappadocians*, Palgrave Macmillan, 2015.
69. Florovsky, Georges, *Bible, Church, Tradition: An Eastern Orthodox View*, Nordland Publishing, 1972.

70. Golitzin, Ieromonah Alexander, *Simeon Noul Teolog: viața, epoca, gândirea*, în Sfântul Simeon Noul Teolog, *Discursuri teologice și etice*, trad. Diac. Ioan I. Ică jr., ed Deisis, Sibiu 1998.
71. Grillmeier, Alois, *Christ in Christian Tradition: From the Apostolic Age to Chalcedon (451)*, vol. 1, trad. J. Bowden, Atlanta, 1975.
72. Gusdorf, Georges, *Mit și metafizică*, Edit. Amarcord, Timișoara, 1996.
73. Jurgens, William A., *The Faith of the Early Fathers*, Liturgical Press, 1970.
74. Kelly, J. N. D., *Early Christian Doctrines*, Harper San Francisco, 1978.
75. Lossky, Vl., *Teologia mistică a Bisericii de Răsărit*, trad. Pr. Vasile Răducă, Edit. Anastasia, București, 1993.
76. Lossky, Vladimir, *După chipul și asemănarea lui Dumnezeu*, trad. Anca Manolache, Edit. Humanitas, București 1998.
77. Lossky, Vladimir, *Introducere în teologia ortodoxă*, trad. Lidia & Remus Rus, Edit. Enciclopedică, București, 1993.
78. Ludlow, Morwenna, *Gregory of Nyssa. Ancient and Post(modern)*, Oxford University Press, New York, 2007.
79. McGuckin, John A., *Saint Gregory of Nazianzus. An Intellectual Biography*, New York, 2001.
80. Meredith, A., *Capadocienii*, București, 1995.
81. Meyendorff, John, *Hristos în gândirea creștină răsăriteană*, trad. Pr. Nicolae Buga, EIB, București, 1997.
82. Meyendorff, John, *Teologia bizantină. Tendințe istorice și teme doctrinare*, trad. Pr. Alexandru Stan, EIB, București, 1996.
83. Moreschini, C.; Norelli, E., *Istoria literaturii creștine vechi grecești și latine*, vol. II/1, Edit. Polirom, Iași, 2004.
84. Popescu, Pr. Dumitru, *Hristos, Biserică, Societate*, Edit. IBMBOR, București, 1998.

85. Quasten, Johannes, *Patrology*, vol. III, *The Golden Age of Greek Patristic Literature From the Council of Nicaea to the Council of Chalcedon*, Westminster, Maryland, 1986.
86. Russell, Norman, *The Doctrine of Deification in the Greek Patristic Tradition*, Oxford University Press, 2004.
87. Sandu, Pr. Ștefan, *Istoria dogmelor*, vol. I, *Istoria dogmelor din epoca postapostolică până la Sfântul Ioan Damaschin*, Edit. Bren, București, 2002.
88. *Sfântul Vasile cel Mare, închinare la 1600 de ani de la săvârșirea sa*, EIB, București, 1980.
89. Stăniloae, Pr. D., *Iisus Hristos sau restaurarea omului*, Editura Arhiepiscopiei, Sibiu, 1943.
90. Stăniloae, Pr. D., *Teologia dogmatică ortodoxă*, vol. 1-3, EIB, București, 1996-1997.
91. Turcescu, Lucian, *Gregory of Nyssa and the Concept of Divine Persons*, Oxford University Press, 2005.
92. Young, Frances *et al.* (eds.), *The Cambridge History of Early Christian Literature*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.

4. Studii și articole

93. Chifăr, N., „Ortodoxia în confruntare cu arianismul. Episcopatul apusean în apărarea crezului niceean”, *Analele științifice ale Universității Al.I. Cuza – Iași, Teologie*, IV (1997-1998).
94. Chițescu, N., *Condițiile însușirii mântuirii*, în ST, I (1950), nr. 2.
95. Chițescu, N., *Despre predestinație*, în ST, 6 (1954), nr. 7-8.
96. Colibă, Mihai, *Regulile monahale ale Sfântului Vasile cel Mare în istoria vieții religioase monahale și a cultului creștin*, în ST, XVII (1965), nr.3-4.

97. Coman, Pr. I. G., *Sensul ecumenic al lucrării Sfântului Duh în teologia Sfinților Părinți*, în O, XVI (1964), nr. 2.
98. Coman, Pr. Ioan G., *Elementele demonstrației în tratatul „Despre Sfântul Duh” al Sfântului Vasile cel Mare*, în ST, 1964, nr. 5-6.
99. Coman, Pr. Ioan G., *Studiile universitare ale Părinților Capadocieni*, în ST, VII (1955), nr. 9-10.
100. Anton Despinescu, *Sfântul Vasile cel Mare și Sfântul Benedict din Nursia – Părinți ai monahismului creștin*, în „Studia Basiliiana 3”: *Sfântul Vasile cel Mare. Închinare la 1630 de ani. Actele Symposionului Comisiei Române de Istorie Ecclesiastică. București-Cernica, 2-3 octombrie 2008*, culese și publicate de Emilian Popescu și Mihai Ovidiu Cățoi, Edit. Basilica, București, 2009.
101. Drăgulin, Pr. Gheorghe, *Doctrina trinitară a Sfântului Vasile cel Mare în discuțiile teologice contemporane*, în GB, 1979, nr. 5-6.
102. Farmer, David Hugh, *Grigorie din Nazianz*, în *Dicționar al sfinților*, trad. Mihai C. Udina și Elena Burlacu, Edit. Univers Enciclopedic, București, 1999.
103. Louth, Andrew, *The Cappadocians*, în Frances Young *et al.* (eds.), *The Cambridge History of Early Christian Literature*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
104. Moldovan, Pr. Ilie, *Natura și harul în gândirea teologică a Sfântului Vasile cel Mare*, în O, XXXI (1979), nr. 1.
105. Popescu, Dumitru, *Problema „chipului” din om după Sfântul Grigorie de Nyssa*, în GB, XX (1961), nr. 3-4.
106. Radu, D., *Îndreptarea și îndumnezeirea omului în Iisus Hristos*, în O, 39 (1988), nr. 2.
107. Sandu, Ștefan N., *Lucrarea harului în realizarea mântuirii subiective după învățătura celor trei mari confesiuni creștine*, în ST, 23 (1971), nr. 3-4.
108. Stăniloae, Pr. D., *Faptele bune în învățătura ortodoxă și catolică*, în O, V (1954), nr 4.

109. Stăniloae, Pr. D., *Semnificația luminii dumnezeiești în spiritualitatea și cultul Bisericii Ortodoxe*, în O, XXVIII (1976), nr. 3-4.
110. Stăniloae, Pr. Dumitru, *Ființa și ipostasurile în Sfânta Treime, după Sf. Vasile cel Mare*, în O, XXXI (1979), nr. 1.
111. Voicu, Constantin, *Probleme dogmatice în opera «Marele Cuvânt Catehetic» al Sfântului Grigorie de Nyssa*, în O, XIII (1961), nr. 2.
112. Zhyrkova, Anna, *John Damascene's Notion of Being: Essence vs. Hypostatical Existence*, în SVThQ, 54 (2010), nr. 1.